

بررسی تحلیلی سیر انواع تشبیه با تکیه بر نه کتاب بدیع و بیان

(ص ۱۶۶-۱۵۳)

حکیمه دبیران^۱، مهدی عیسی زاده (نویسنده مسئول)^۲

تاریخ دریافت مقاله: ۹۲/۴/۳

تاریخ پذیرش قطعی: ۹۲/۸/۴

چکیده

هدف پژوهش حاضر بیان چگونگی و تقسیم‌بندی مبحث «تشبیه» در کتب قدیم و جدید بدیع و بیان از ابتدای پیدایش آن در ادبیات فارسی تا دوره معاصر است. بعبارت دیگر تشبیه، ابتدا دارای چه انواعی بوده و از چه لحاظ تقسیم‌بندی می‌شده و این تقسیم‌بندی در دوره معاصر چگونه انجام شده است. بدین ترتیب این مقاله بر آنست تا با بررسی و استناد به چند کتاب مهم بیان و بدیع، با استفاده از روش ترسیم نمودار به تحقیق در این امر بپردازد. نتیجه این تحقیق نشان می‌دهد مبحث تشبیه در ابتدا انواع کمتری داشته و به مرور زمان به سبب مطالعه و تحقیق محققان ادبی و مشاهده ویژگیهای قابل توجه، زیر شاخه‌های آن گسترده‌تر شده، ضمناً با ذوق و ابتکار پژوهشگران این فن، اعتبار و وجه تقسیم‌بندی آن نیز دقیقتر، و در نتیجه انواع آن بیشتر مورد بحث قرار گرفته است.

کلمات کلیدی

تشبیه، تعریف تشبیه، انواع تشبیه، بدیع، بیان

۱. استاد گروه زبان و ادبیات فارسی دانشگاه خوارزمی تهران

۲. کارشناس ارشد زبان و ادبیات فارسی دانشگاه خوارزمی تهران Mehdi-issazadeh@yahoo.com

مقدمه

تشبیه یکی از زیباترین و هنرمندانه‌ترین شکل تصویرگری در ادبیات بوده و هست. بدین صورت که یکی از طرفین تشبیه، در صفتی یا حالتی به طرف دیگر تشبیه که در آن صفت یا حالت مرتبه‌ای والا و معروف دارد مانند میشود، بدون اینکه صفات یا حالات دیگر آنها مورد نظر باشد و آن امر مشترک و مورد بحث در تشبیه، وجه شبه نامیده میشود و مشخص کردن آن یکی از نکات مهم و اساسی در تشبیه است، بنابراین در تشبیه ادعای همسانی کامل در دو طرف تشبیه وجود ندارد. بکارگیری انواع مختلف تشبیه ارزش زیباشناسی آثار ادبی را افزایش میدهد و ذهن خواننده و شنونده را به اعجاب و شگفتی وا میدارد و همین امر اهمیت این صنعت را نمایان میسازد.

با توجه به اهمیت و ضرورت بحث در این مورد در ادبیات فارسی از زمان پیدایش و نگارش کتابهای بیان و بدیع، در مورد تشبیه، فراوان بحث شده است. همچنین در دوره معاصر مقاله‌های زیادی در این مورد چاپ شده که یا نگرش و تأملی در تشبیه و ارائه نمونه‌های آنست و یا فراوانی و بسامد این آرایه را در یکی از آثار ادبی اعم از متون نظم و نثر بررسی کرده‌اند؛ اما در مورد انواع تشبیه و سیر آن در تاریخ ادب فارسی و همچنین مقایسه انواع آن در منابع مختلف تحقیق جامعی صورت نگرفته است. این مقاله انواع تشبیه را در مهمترین منابع قدیم و جدید بدیع و بیان استخراج کرده و همچنین به بررسی تحول و تنوع و گستردگی آن در طی زمان میپردازد، بنابراین برای توضیح بهتر مطالب، در ذیل هرکدام از منابع، نموداری از انواع تشبیه ترسیم شده و با مقایسه نمودارها به ترتیب تاریخ، درباره تفاوت تقسیم‌بندی انواع تشبیه در منابع مورد نظر و گسترده‌تر شدن انواع آن در گذر زمان بررسی و بحث صورت گرفته است. در این مقاله به چگونگی تقسیم‌بندیهای تشبیه و انواع آنها در کتابهای ترجمان‌البلاغه محمد بن عمر رادویانی (قرن پنجم)، حدائق السحر اثر رشیدالدین وطواط (قرن ششم)، معیار جمالی و مفتاح ابواسحاقی اثر شمس‌الدین فخری اصفهانی (قرن هشتم)، درالادب اثر عبدالحسین ناشر (قرن سیزدهم و چهاردهم)، فنون بلاغت و صناعات ادبی اثر جلال‌الدین همایی (معاصر)، آیین سخن اثر ذبیح الله صفا (معاصر)، زیبا شناسی سخن پارسی اثر جلال‌الدین کزازی (معاصر)، بیان و معانی اثر شمیسا (معاصر)، معانی و بیان اثر علوی مقدم و اشرف زاده (معاصر) در بخشهای جداگانه اشاره شده است.

تعریف تشبیه

تشبیه مانند کردن چیزی به چیزی یا کسی به کسی است به مناسبت همانندی آنها در صفتی یا حالتی که اصطلاحاً یکی از آنها را مشبه و دیگری را مشبه به گویند و مقصود از این کار، بیشتر نشان دادن صفت یا حالت مشبه مورد نظر نسبت به حالت واقعی آنست که بصورت خیالی یا شاعرانه بیان میشود. در تشبیه فقط دربارهٔ یک یا چند صفت و حالتی که مورد نظر است گفتگو میشود که اصطلاحاً به آن وجه شبه میگویند. در هر تشبیه حذف و ذکر وجه شبه و ادات تشبیه امکان‌پذیر است که به تفصیل دربارهٔ آنها بحث خواهد شد. عالمان علم بیان تعریفهای متعدّد و گاه یکسانی برای آن ارائه داده‌اند که برای رعایت اختصار به ذکر دو نمونه اکتفا میکنیم؛

«این صفت چنان بود کی دبیر یا شاعر چیزی بچیزی مانند کند در صفتی از صفات»
(وطواط، ۱۳۶۲: ۴۲).

«مانندگی یا تشبیه مانند کردن چیزی است یا کسی به چیزی یا کسی دیگر، بر بنیاد پیوندی که به پندار شاعرانه، در میان آن دو میتوان یافت. (کزازی، ۱۳۷۵: ۴۱) نیز (رک ترجمان البلاغه ص ۴۹، فصل ۱۷، دررالادب ص ۱۴۰، معیار جمالی و مفتاح ابواسحاقی ص ۲۷۹، آیین سخن ص ۴۹، فنون بلاغات و صناعات ادبی ص ۱۵۱، زیباشناسی سخن پارسی ص ۴۱، بیان ومعانی اثر شمیسا ص ۳۴ و معانی و بیان علوی مقدم و اشرف زاده ص ۸۵)

در بیشتر تعاریف، معنی لغوی تشبیه، مانند کردن چیزی به چیزی است یعنی برای وقوع تشبیه حتماً باید مشبه و مشبه‌به ذکر شود اما ادات تشبیه و وجه شبه قابل حذف هستند.

۱. ترجمان البلاغه رادویانی بعنوان قدیمیترین منبع مورد استفاده ما، بعد از تعریف تشبیه چند مثال برای آن از عنصری و منجیک و دیگران آورده و اقسام تشبیه را بدین ترتیب بیان کرده است:

«فی التشبیه المکنی: چون شاعر از چیزی مانند کرده خبر دهد، عبارت کند بنام چیزی مانند کرده بر سیل کفایت بی ادات تشبیه. فرخی گوید:

چون پرند بیدگون بر روی پوشد مرغزار پرنیان هفت رنگ اندر سر آرد کوهسار
فی التشبیه المرجوع عنه: و این چنان بود که شاعر از تشبیه کرده باز ایستد و بازگرداند؛ و چیزی ثابت کرده را نفی گرداند بقلب بر سیل مبالغت؛ چنان کی روی را بمه قیاس کند و رخ را بلاله؛ وانگه باز گوید ماه را کسوفست و لاله نباید، چنانکه فرخی گوید:

بقد گویی سرو است در میان قبای بروی گویی ماهست بر نهاده کلاه
چو ماه بود و چو سرو و نه ماه بود و نه سرو کمر نبندد سرو و کله ندارد ماه

فی التشبيه الشرطی: چون شاعر چیزی را به چیزی تشبیه کند، و گوید اگر چنان بودی چنین بود و مانند وی: رودکی میگوید:

بسرو ماند اگر سرو لاله دار بود بمورد ماند اگر مورد روید از نسرین

تشبیه معکوس: و چون شاعر متضاد را به یکدیگر قیاس کند و صفت آن مرا این را دهد و صفت این مر آن را. (منطقیان) این را قیاس عکس خوانند. و این نوع اندر جمله تشبیهات بغایت بدیعت.

ز سم سواران و گرد سپاه زمین ماه روی و زمی روی ماه

تشبیه مزدوج: چون شاعر یک صفت (از صفات) خویش و یک صفت (از صفات) مقصودش را بهم مانند کند و بر یک چیز قیاس کند اندر یک بیت، آن را از جمله بدیع صنعت شمرند. و بر این حال بیشتر غزل آید. « (رادویانی، ۱۳۲: ۴۹-۵۳).

۲. حدائق السحر رشیدالدین وطواط دومین منبع ما از لحاظ قدمت است که به نقل از کتب صنعت شعر، تشبیه را به هفت قسم؛ ۱. تشبیه مطلق ۲. تشبیه مشروط ۳. تشبیه کنایت ۴. تشبیه تسویت ۵. تشبیه عکس ۶. تشبیه اضمار ۷. تشبیه تفضیل تقسیم میکند. (وطواط، ۱۳۲: ۵۰-۴۲)

۳. معیار جمالی و مفتاح ابواسحاقی اثر شمس الدین محمد بن فخرالدین سعید فخری اصفهانی مؤلف سده‌های هفتم و هشتم هجری قمری، سومین منبع مورد بحث ماست. او نیز مانند مؤلف حدائق السحر، تشبیه را به هفت قسم تقسیم کرده و در تعریف هر یک از این هفت قسم به رشید وطواط نظر داشته تنها تفاوت قابل مشاهده در این دو منبع آوردن شاهد مثالهای متفاوت است. بنابراین ما در این نوشته صرف نظر از کتاب معیار جمالی، در بررسی و تحلیل خود حدائق السحر را اساس قرار می‌دهیم.

۴. دُرر الادب عبدالحسین ناشر چهارمین منبع ماست که بعد از تعریف تشبیه، ابتدا آنرا به حسی و عقلی تقسیم کرده و تشبیه خیالی را جزو تشبیه حسی و تشبیه وهمی را جزو تشبیه عقلی بیان کرده است؛ سپس آنرا به اعتبار این که مشبه و مشبه به، هر دو مفرد یا هر دو مرکب یا یکی مفرد و دیگری مرکب باشد به شش قسم تقسیم کرده است؛ مثل:

۱. «آنکه هم مشبه و هم مشبه به هر دو مفرد باشد مثل: دوست دارم که پوشی رخ همچون قمرت

۲. آنکه هر دو مقید باشند: در فارسی مثل:

هر ساعت از لطیفی رویت عرق بر آید چون بر شکوفه بارد باران نو بهاری

۳. آنکه دو طرف تشبیه مرکب باشند بترکیبی که ممکن نباشد اجزاء آن را مفرد آوردند
شیخ گوید:

رفتن بچه ماند به خرامیدن طاووس برگشتن و دیدن بچه آهوی رمیدن
۴. آنکه دو طرف تشبیه مرکبی باشند که اگر اجزاء آنها مفرد آورده شوند مقصود از هیئت
مشبه به زائل شود؛ شیخ گوید:

نگویمت که گلی بر فراز سرو روان که آفتاب جهانتاب بر سر عالمی
تو مشکبوی و سیه چشم را که دریابد که همچو آهوی مشکین ز آدمی برمی
۵. آنکه تشبیه مفرد باشد به مرکب مثل:

شیرین دهان آن بت عیار بنگرید دُر در میان لعل گهر بار بنگرید
۶. آن که تشبیه کند مرکب را به مفرد مثل:

بر سرو قامت گل و بادام و چشم و روی نشنیده ام که سرو چنین آورد بری
سپس آنرا به اعتبار تعدد طرفین به چهار نوع ملفوف، مفروق، تسویه و جمع تقسیم
کرده و با ذکر چند مثال هر کدام را توضیح میدهد. و به اعتبار وجه شبه، به شش قسم
تمثیل، غیر تمثیل، مفصل، مجمل، غریب بعید و قریب مبتدل تقسیم میکند.
سپس بعد از توضیح ادات تشبیه، تشبیه را به اعتبار ذکر و عدم ذکر ادوات تشبیه به دو
قسم مؤکد و مرسل تقسیم کرده و پس از برشمردن فوائد تشبیه، آنرا به اعتبار غرض به دو
قسم مقبول و مردود تقسیم بندی کرده است. (ناشر، بی تا: ۱۵۶-۱۴۰)

۵. فنون بلاغت و صناعات ادبی تألیف جلال الدین همایی پنجمین منبع مورد استفاده
ماست که بعد از تعریف تشبیه و ذکر ارکان آن و توضیح وجه شبه و ادات تشبیه، ابتدا
تشبیه را به حسی و غیر حسی تقسیم میکند و بعد از انتقاد از صاحب حدائق السحر و
المعجم بهترین نوع تشبیه را خوشایند بودن و مورد پسند ذوق سلیم بودن آن میداند نه
وجود خارجی داشتن یا قابل عکس کردن تشبیه. (ر.ک صص ۱۵۵-۱۵۴)

پس از تقسیم تشبیه به وهمی و خیالی آنرا به مفرد و مرکب تقسیم میکند. و بدون ذکر
دلیل انواع تشبیه از قبیل، تشبیه مطلق، مشروط یا مقید، مقلوب یا عکس، جمع، تسویه،
ملفوف و مفروق را توضیح داده و مثالی برای آنها ذکر میکند. (همایی، ۱۳۸۹: ۱۵۸-۱۵۱)

۶. آیین سخن اثر ذبیح الله صفا ششمین منبع مورد استفاده ما میباشد که بعد از تعریف
تشبیه و توضیح ادات تشبیه، تشبیه را به اعتبار ادات تشبیه به مؤکد یا کنایت و مرسل یا
صریح تقسیم میکند سپس تشبیه را به اعتبار طرفین آن به عقلی و حسی و مفرد و مرکب
و به اعتبار تعدد طرفین به ملفوف، مفروض، تسویه، جمع، مشروط، معکوس، مضمرو و
تفضیل بخش بندی میکند و مینویسد که چهار نوع اولی را علمای بیان آورده و چهار نوع

آخری را ادبای فارسی زبان ذکر کرده‌اند و در نهایت تشبیه را به اعتبار وجه شبه به دو نوع مفصل و مجمل تقسیم کرده و وجه شبه مرکب را تمثیل میخواند.

۷. زیباشناسی سخن پارسی اثر جلال الدین کزازی هفتمین منبع مورد استفاده ماست که با ارائه توضیحات جامع‌تر و کامل‌تر و شاهد مثالهای بیشتر برای انواع تشبیه، آنرا به بیشترین زیر شاخه تقسیم‌بندی کرده است. بدینگونه بعد از تعریف و ذکر ارکان تشبیه، به تحلیل ارکان قابل حذف، بهترین نوع تشبیه از لحاظ ادبی، شیوه هنری کردن تشبیه، رکن اصلی تشبیه، ساختن تشبیه وارونه و ... پرداخته سپس حسی و عقلی را با ذکر مثال باز نموده و در تقسیم‌بندی تشبیه خیالی و وهمی مانند مؤلف درر الادب، تشبیه خیالی را در ضمن تشبیه حسی و تشبیه وهمی را جزو تشبیه عقلی و تشبیه وجدانی و عقلی صرف را بعد از تشبیه وهمی جزو تشبیه عقلی بشمار آورده و انواع تشبیه را بر بنیاد عقلی و حسی بودن مشبه و مشبه به، چهار نوع؛ الف. هر دو سوی حسی. ب. هر دو سوی عقلی. ج. ماننده عقلی مانسته حسی. د. ماننده حسی، مانسته عقلی دانسته است. سپس مانروی (وجه شبه) را به دو نوع راستین (تحقیقی) و پندارین (تخیلی) تقسیم‌بندی میکند بعد از آن وجه شبه را از دیدی دیگر به سه نوع ۱. یگانه، ۲. چونان یگانه یا آمیغی، ۳. چندگانه تقسیم میکند و پس از توضیح تشبیه تمثیل، تشبیه را بر بنیاد مانروی به دو نوع ۱. رنگ باخته و بیفروغ ۲. دور و شگفت تقسیم میکند و پس از توضیح هر کدام مثالی برای آنها می‌آورد.

و حذف وجه شبه را از ویژگیهای تشبیه نو آیین دانسته و شیوه‌ای برای پرهیز از فرسودگی و رنگ باختگی در تشبیه میداند و تشبیه مفصل را که وجه شبه در آن ذکر میشود، توضیح میدهد و در میان توضیح مانواژ (ادات تشبیه) برای تشبیه ساده یا مرسل که ادات تشبیه در آن آورده میشود و نیز برای تشبیه استوار و مؤکد که ادات تشبیه در آن ذکر نمی‌شود چند مثال ذکر میکند. سپس به بررسی تشبیه شرطی، برتری (تفضیل)، نهان (اضمار)، وارونه (معکوس) را پرداخته و این موارد را روشهایی برای آراستگی و نوکردگی تشبیه ذکر کرده و گونه‌های تشبیه را بر بنیاد دو سوی آن به تشبیه جمع و یکسان (تسویه) تقسیم‌بندی میکند و گونه‌های تشبیه را آنگاه که بیش از یک تشبیه در سخن آورده شده باشد به تشبیه جدا (مفروق) و اگر دو یا چند تشبیه در سخن آورده شوند به پیچیده (ملفوف) تقسیم‌بندی میکند. سپس تشبیه یگانه را شرح داده و آنرا به چهار نوع تقسیم‌بندی میکند. سپس به توضیح هم‌مانی (تشابه) و شمردن آرمانهای تشبیه پرداخته و دو آرمان دیگر نیز در پیوند با مانسته برای تشبیه ذکر میکند. (کزازی، ۱۳۷۵: ۹۱-۴۰)

۸. بیان و معانی اثر سیروس شمیسا هشتمین منبع مورد استفاده ماست. مؤلف در این کتاب پس از تعریف تشبیه و شمردن ارکان آن، تشبیه مجمل و مفصل و مؤکد یا بالکنایه یا تشبیه محذوف الادات و تشبیه مرسل یا صریح و تشبیه بلیغ را که در منابع پیشین ذکر شد، توضیح داده و به اعتبار طرفین، تشبیه را به چهار نوع تقسیم کرده، سپس تشبیه خیالی و وهمی را توضیح داده است. تنها تفاوت این کتاب با منابع دیگر تشبیه خیالیست که مشبه به آن امری موجود و غیر واقعیست که مرکب از حداقل دو جزء است. سپس تشبیه را به اعتبار مفرد، مقید و مرکب بودن به سه نوع مرکب، مقید و مفرد تقسیم‌بندی کرده است و فرق مقید و مرکب را بطور کلی اینگونه بیان کرده است: «مقید یک چیز است که درباره آن توضیحاتی داده میشود اما مرکب چند چیز است» (شمیسا، ۱۳۸۳: ۴۱)

بعد از تعریف تشبیه تمثیل، برای آن مثالی آورده و وجه شبه را در سه مبحث متفاوت تحت عنوان، الف. وجه شبه تحقیقی و تخیلی ب. وجه شبه دوگانه یا صنعت استخدام پ. وجه شبه مفرد، متعدد و مرکب دسته‌بندی و توضیح داده است. سپس به توضیح تشبیه غریب و مبتذل تحت عنوان «زاویه تشبیه» پرداخته است و اضافه تشبیهی را بعنوان مقوله‌ای جداگانه شرح داده و از لحاظ وجه شبه به اضافه تلمیحی و اضافه سمبلیک تقسیم‌بندی کرده است همچنین غرض از تشبیه را که در منابع دیگر هفت یا هشت مورد ذکر کرده‌اند بطور کلی حال مشبه و تقریر آن در ذهن مستمع دانسته و در نهایت تشبیه را به لحاظ شکل به هشت نوع ملفوف، مفروق، تسویه، جمع، معکوس یا مقلوب، مضمّر، مشروط، تفضیل تقسیم‌بندی کرده است و تشبیه مشروط و تفضیل را تحت عنوان «نوکردن تشبیه» ذکر کرده است.

۹. معانی و بیان اثر علوی مقدّم و اشرف زاده نهمین منبع مورد استفاده ماست که بعد از تعریف تشبیه و توضیح ارکان آن ابتدا تشبیه را از جهت وجود یا عدم وجود ادات تشبیه به مرسل یا صریح و مؤکد تقسیم نموده است. سپس به اعتبار وجه شبه به مفصل، مجمل و بلیغ، به اعتبار مفرد یا مرکب بودن وجه شبه، به سه نوع مفرد، مرکب و تشبیه تمثیل تقسیم‌بندی کرده و مینویسد: «تشبیه تمثیل، رسیدن از یک حکم جزئی به حکم جزئی دیگر است که به نوعی با آن پندار شاعرانه همسان و همانند است؛ در عین اینکه وجه شبه نیز از امر متعدد ترکیب یافته باشد مثلاً در بیت؛

اظهار عجز پیش ستمگر ز ابلهی است
اشک کباب باعث طغیان آتش است».

شایان ذکرست که اغلب طرف دوم تشبیه تمثیل، حالت مثل گونه دارد. سپس به اعتبار حسی و عقلی و تخیلی بودن وجه شبه، تشبیه را به سه نوع وجه شبه حسی، عقلی، تخیلی تقسیم‌بندی میکند و به اعتبار طرفین تشبیه از لحاظ محسوس یا

معقول بودن طرفین، آن را به چهار نوع: ۱. محسوس به محسوس ۲. معقول به محسوس ۳. محسوس به معقول ۴. معقول به معقول تقسیم‌بندی کرده است. از لحاظ مفرد یا مرکب بودن طرفین به چهار نوع: ۱. مفرد به مفرد ۲. مفرد به مرکب ۳. مرکب به مفرد ۴. مرکب به مرکب، تقسیم‌بندی میکند و مثالهایی را از کتب پیشین نقل میکند.

و به اعتبار تعدد طرفین نیز به چهار نوع، تشبیه ملفوف، تشبیه مفروق، تشبیه تسویه و تشبیه جمع معتقد است و در آخر تشبیه را تحت عنوان اقسام دیگر تشبیه به چهار نوع ۱. تشبیه معکوس یا عکس یا مقلوب ۲. تشبیه مشروط (شرطی) ۳. تشبیه تفضیل ۴. تشبیه اضمار (نهان، پنهانی، مضمّر، ضمنی) تقسیم‌بندی کرده است (علوی مقدم و اشرف زاده، ۱۳۸۸: ۱۱۱-۸۵). و در بیان اغراض تشبیه، اغراض مذکور در زیباشناسی سخن پارسی را غیر از مورد «جای دادن حال ماننده در یاد شنونده» را ذکر کرده است.

مقایسه و تحلیل منابع ذکر شده

با توجه به مباحث پیشین، تشبیه در ابتدا به انواع و اقسام کمتری تقسیم‌بندی میشده است چنانکه محمد بن عمر رادویانی کلاً پنج نوع تشبیه را بر شمرده است که به مرور زمان متنوعتر شده است اکنون برای مقایسه بهتر و روشنتر شدن مطالب، به بررسی و تحلیل نموداری تشبیه از قرن پنجم تا دوره معاصر میپردازیم.

انواع تشبیه در کتاب ترجمان البلاغه

۱. التشبيه المكنى
۲. التشبيه المرجوع عنه
۳. فى التشبيه الشرطى
۴. التشبيه المعكوس
۵. التشبيه المزدوج

انواع تشبیه در کتاب حدائق السحر

۱. تشبیه مطلق
۲. تشبیه مشروط
۳. تشبیه کنایت
۴. تشبیه تسویت
۵. تشبیه عکس
۶. تشبیه اضمار
۷. تشبیه تفضیل

از مقایسه این دو کتاب میتوان پی برد که مؤلفان آنها از یکدیگر تأثیر مستقیم نگرفته‌اند. تنها تشابه دو منبع، یکی بودن تشبیه شرطی و معکوس در آن است که هر کدام مثالی جداگانه برای این دو نوع تشبیه آورده‌اند. (ر.ک، ترجمان البلاغه ص ۵۲ و حدائق السحر ص ۴۵).

مؤلف معیار جمالی و مفتاح ابواسحاقی بنا به اظهار خویش، اقسام تشبیه و شاهد مثالهایش را از کتب پیشینیان (ارباب بلاغت و اصحاب فصاحت) نقل کرده و همان هفت قسم حدائق السحر رشید الدین وطواط را ذکر کرده است. (ر.ک ص ۲۷۹)

انواع تشبیه در کتاب دُرر الادب

مبحث اول : تقسیم طرفین تشبیه به مفرد و مرکب

۱. هم مشبه و هم مشبه به هر دو مفرد باشند.
۲. هر دو مقید باشند.
۳. دو طرف تشبه مرکب باشند.
۴. هر دو تشبیه مرکبی باشند که اگر اجزاء آن مفرد آورده شود مقصود از هیئت مشبه به زائل شود.
۵. آنکه تشبیه مفرد باشد به مرکب
۶. آنکه تشبیه کند مرکب را به مفرد

مبحث دوم: تقسیم طرفین تشبیه به حسی و عقلی

۱. مشبه و مشبه به هر دو حسی باشند.
۲. هر دو عقلی باشند.
۳. مشبه حسی و مشبه به عقلی باشد.
۴. مشبه عقلی و مشبه به حسی باشد.

مبحث سوم: تقسیم تشبیه به اعتبار تعدد طرفین

۱. ملفوف

۲. مفروق

۳. تسویه

۴. جمع

مبحث چهارم: تقسیم تشبیه به اعتبار وجه شبه

۱. تشبیه تمثیل

۲. تشبیه غیر تمثیل

۳. تشبیه مفصل

۴. تشبیه مجمل

۵. تشبیه غریب بعید

۶. تشبیه قریب مبتذل

مبحث پنجم: اقسام تشبیه به اعتبار ادوات تشبیه

۱. تشبیه مؤکد

۲. تشبیه مرسل

تقسیم تشبیه به اعتبار غرض

۱. مقبول ۲. مردود

همانطور که در مشخص است عبدالحسین ناشر به اعتبار گوناگون چهارده نوع تشبیه ذکر کرده است که با هیچکدام از انواع تشبیهی که در سه منبع پیشین ذکر شد همسانی ندارد حتی در آوردن شاهد مثالها مستقل عمل کرده است. با توجه به تنوع انواع تشبیه در این کتاب میتوان گفت در تقسیم‌بندی انواع تشبیه الگویی برای محققان معاصر شده باشد. (رک درر الادب صص ۱۴۰-۱۵۶)

انواع تشبیه در فنون بلاغت و صناعات ادبی

۱. وهمی ۲. خیالی

حسی و غیر حسی

۱. هر دو طرف مشبه غیر حسی است.

۲. هر دو طرف مشبه حسی است.

۳. گاهی مشبه حسی و مشبه به غیر حسی است.

۴. گاهی مشبه غیر حسی و مشبه به حسی است.

مفرد و مرکب

۱. تشبیه مفرد به مفرد ۲. تشبیه مرکب به مرکب

انواع تشبیه

۱. تشبیه مطلق
۲. تشبیه مشروط یا مقید
۳. تشبیه تفضیل
۴. تشبیه مقلوب یا عکس
۵. تشبیه جمع
۶. تشبیه تسویه
۷. تشبیه ملفوف
۸. تشبیه مفروق

همایی به صورت اختصار دوازده نوع تشبیه را ذکر کرده است در این دوازده نوع، تشبیهات ملفوف، مفروق، تسویه و جمع با عبدالحسین ناشر مشابهت دارد حتی در مواردی مانند تشبیه تسویه شاهد مثالهایشان نیز یکی است و در تشبیهات مطلق، مشروط، تفضیل و مقلوب با حدائق السحر مشابهت دارد. (ر.ک: ۱۵۷) همچنین مثالی را که رادویانی برای تشبیه مزدوج آورده همایی برای تشبیه تسویه ذکر کرده است تنها تفاوت این کتاب با منابع پیشین اینست که تشبیه وهمی و خیالی در آن به صورت جداگانه توضیح داده شده و از تشبیه حسی و غیر حسی جدا شده است همچنین به جای تشبیه معقول یا عقلی، واژه یا ترکیب غیر حسی را بکار برده است.

انواع تشبیه در آیین سخن

انواع تشبیه به اعتبار ادات آن

۱. مؤکد یا کنایت
 ۲. مرسل یا صریح
- #### اعتبار به طرفین تشبیه

۱. هر دو حسی
۲. هر دو عقلی
۳. مشبه حسی
۴. مشبه عقلی مشبه به حسی

به تقسیم دیگر

۱. یا هر دو مفردند. ۲. یا هر دو مرکبند. ۳. یا مختلفند

- به اعتبار وجود یا عدم وجود
۱. مفرد
 ۲. مرکب (تشبیه تمثیل)
- انواع تشبیه به اعتبار مفرد یا مرکب بودن وجه شبه
۱. مفصل ۲. مجمل
- انواع تشبیه به اعتبار تعدد طرفین
۱. ملفوف
 ۲. مفروق
 ۳. تسویه
 ۴. جمع
 ۵. مشروط
 ۶. معکوس
 ۷. مضمَر (اضمار)
 ۸. تفضیل

صفا نیز در تقسیم‌بندی خود مانند ناشر عمل کرده و تشبیه را به: ۱. اعتبار ادات آن. ۲. به اعتبار طرفین تشبیه. ۳. مفرد و مرکب بودن و (البته در این تقسیم‌بندی برخلاف ناشر که شش نوع تشبیه آورده، سه نوع آورده است). ۴. حسی و عقلی یا غیر حسی بودن. ۵. تعدد طرفین تقسیم‌بندی نموده و تنها محقق می‌باشد که از لحاظ وجود یا عدم وجود وجه شبه به دو نوع مفصل و مجمل معتقد است. همچنین غرض یا آرمانهای تشبیه را برخلاف ناشر ذکر نکرده است.

با مقایسه دو کتاب «زیباشناسی سخن پارسی» و «آیین سخن» میتوان پی برد کزآزی تشبیه را به انواع بیشتری تقسیم‌بندی نموده است. نزدیکترین منبع به این کتاب علی‌رغم وجود تفاوت اندکی بین آن دو، کتاب درر الادب ناشر میباشد که در حالت کلی میتوان گفت انواع تشبیه در این کتاب، همان تشبیهات درر الادب است با این تفاوت که نوع تقسیم‌بندی عوض شده؛ مثلاً در مبحث تشبیه مؤکد و مرسل، ناشر تحت عنوان «تشبیه به اعتبار ادوات تشبیه» از آن بحث کرده، حال آنکه کزآزی تشبیه مؤکد را بعنوان شیوه‌ای برای پرهیز از رنگ باختگی در تشبیه ذکر کرده است.

از تفاوت‌های این کتاب با درر الادب، ۱. تبیین تشبیه وجدانی و عقلی صرف جزو تشبیه عقلی در مقابل تشبیه حسی. ۲. گونه‌بندی وجه شبه به پندارین و راستین. ۳. عنوان کردن «ستردن مانروی و مانواژ جزو شیوه‌های پرهیز از رنگ باختگی در تشبیه». ۴. بحث نکردن

از «امکان وجود مشبه» و «تشبیه مقبول و مردود». ۵. تبیین دو مورد دیگر از آرمانهای تشبیه در ارتباط با مانسته که در منابع پیشین مطرح نشده است. منبع معاصر دیگر بیان و معانی شمیسا است که در ایجاز و تخلیص راه همایی را در پیش گرفته و انواع مختلفی برای تشبیه ذکر نکرده است. علاوه بر کتاب همایی، این کتاب نزدیکترین کتاب به آیین سخن می باشد که در آوردن شاهد مثال نیز عینا همان مثالها را تکرار کرده است. با نگاهی اجمالی به نمودار تشبیه در آیین سخن و این کتاب شباهت آنها آشکار تر میشود.

تفاوت دو کتاب مذکور در اینست که شمیسا وجه شبه تحقیقی و تخیلی را توضیح داده و در مفرد و مرکب بودن وجه شبه نوعی دیگر بعنوان وجه شبه متعدد افزوده است. معانی و بیان علوی مقدم و اشرف زاده نیز تقریبا خلاصه ای است از همه منابع پیشین؛ بطوریکه در تقسیم بندی تشبیه به اعتبار تعدد طرفین مانند ناشر عمل کرده در تقسیم بندی به اعتبار طرفین تشبیه راه صفا را در پیش گرفته است. اما تفاوتی نیز با منابع دیگر دارد بدین ترتیب که: ۱. در تقسیم بندی از جهت ذکر یا عدم ذکر وجه شبه، تشبیه بلیغ را نوع سوم بعد از تشبیه مفصل و مجمل دانسته است. ۲. تشبیه تمثیل را به اعتبار مفرد و مرکب بودن وجه شبه نوع سوم و مستقل از وجه شبه مرکب حساب کرده است. ۳. در انواع تشبیه در حسی و عقلی و تخیلی بودن، وجه شبه تخیلی را جدا از وجه شبه حسی نوع سوم حساب کرده است. ۴. همانطور که پیداست هشت نوع تشبیه ملفوف، مفروق، تسویه، جمع، شرط، تفضیل، اضمار و معکوس را که مولفان دیگر در یک گروه قرار میدهند در دو گروه جداگانه قرار داده است.

نتیجه

از بررسی سیر انواع تشبیه در منابع استفاده شده چنین بر می آید که از پیدایش علم بیان و صنعت تشبیه، این صنعت دارای انواع متفاوتی بوده و به مرور زمان و با تالیف کتب مربوط به این بحث با توجه به اهمیت زیباشناسی این صنعت، بحث و بررسی در مورد آن دقیقتر و مطالب بیان شده در مورد آن بیشتر و تنوع تشبیه گسترده تر میشود. بطوریکه محققان علاوه بر تقسیم بندی انواع تشبیه بر منوال پیشینیان به تقسیم بندی آن از وجوه دیگر نیز پرداخته اند و سبب تعدد انواع تشبیه در دوره معاصر شده اند. همچنین در دوره معاصر نیز تقسیم بندی همه محققان یکی نیست و با توجه به آموزشی یا تحقیقی بودن کتابهایشان و اعمال سلیقه شخصی بعضی راه ایجاز در پیش گرفته و انواع کمتری برای تشبیه قائل شده اند و برخی با جزئیات بیشتر به تقسیم بندی تشبیه پرداخته اند؛ بنابراین تقسیم بندی

تشبیه در هیچیک از منابع ذکر شده دقیقاً یکسان نیست و با این که در یک زمان نوشته شده‌اند تفاوت‌هایی در تقسیم‌بندی انواع تشبیه در آنها قابل مشاهده است.

منابع

۱. رادویانی، محمد بن عمر (۱۳۶۲). ترجمان البلاغه، تحقیق از احمد آتش، تهران: اساطیر.
۲. شمیسا، سیروس (۱۳۸۳). بیان و معانی، چاپ هشتم، تهران: فردوس.
۳. صفا، ذبیح‌الله (۱۳۶۳). آیین سخن، چاپ یازدهم، تهران: فردوسی.
۴. علوی مقدم، محمد و اشرف زاده، رضا (۱۳۸۸). معانی و بیان، چاپ نهم، تهران، سمت.
۵. فخری اصفهانی، شمس‌الدین (۱۳۸۹). معیار جمالی و مفتاح ابواسحاقی، تصحیح یحیی‌کاردگر، چاپ اول، تهران: موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.
۶. کزازی، جلال‌الدین (۱۳۷۵). زیبا‌شناسی سخن پاسی (۱) بیان، چاپ پنجم، تهران: نشر مرکز.
۷. ناشر، عبدالحسین (بی تا). دررالادب، بیتا، بینا، بیجا.
۸. وطواط، رشید‌الدین محمد بن محمد (۱۳۶۲). حدائق السحر فی دقایق السحر، تصحیح عباس اقبال، سنایی، طهوری، احمدی.
۹. همایی، جلال‌الدین (۱۳۸۹). فنون بلاغت و صناعات ادبی، چاپ اول، تهران: اهورا.